

18 травня — День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу

80-ті роковини депортації кримськотатарського народу з території Кримського півострова радянським тоталітарним режимом у 1944 році

Постановою Верховної Ради України від 12 листопада 2015 року депортацію кримськотатарського народу з Криму у 1944 році визнано геноцидом кримськотатарського народу.

«18 травня 2024 року виповнюється 80-ті роковини насильницької депортації кримськотатарського народу з власної Батьківщини - Криму, здійсненої комуністичним режимом СРСР.

Якби ми мали можливість перенестися на 80 років назад до Криму, який щойно був звільнений від німецьких військ, то ми побачили б, що навколо всіх населених пунктів, де жили кримські татари, розмістилися військові частини Червоної армії. На запитання місцевих мешканців червоноармійці відповідали, що їм надали час для відпочинку, лікування та поповнення особового складу, після чого їх відправлять далі на фронт.

Багато мешканців цих сіл і селищ, жаліючи солдат, несли їм продукти, молоко, прали їхню форму.

Вони навіть думки не могли припустити, що скоро ці солдати увірвуться в їхні будинки, аби викинути їх звідти разом з малими дітьми.

18 травня вранці до кожної оселі, де жили кримські татари, увірвалися озброєні радянські солдати, якими командували офіцери НКВС.

15 хвилин на збори... Перелякані, розгублені жінки і люди похилого віку ледве встигали одягнути дітей, що захлиналися від плачу, та узяти з собою Коран - священну книгу.

За наказом Сталіна, оформленим рішенням «державного комітету оборони», всіх кримських татар, весь народ, було силою зігнано до залізничних станцій, кинуто до вагонів для перевезення худоби, і відправлено у віддалені райони Центральної Азії, Уралу, Сибіру.

У місцях спецпоселень кримських татар використовували на важких виснажливих роботах, включаючи шахти, лісоповали, будівництво іригаційних каналів.

Встановлено, що лише у перші роки вигнання, внаслідок голоду, масових захворювань, знущань і каторжних робіт в місцях спецпоселень померло понад 46% кримських татар», — написав політик.

Чубаров нагадав, що Постановою Верховної Ради України від 12 листопада 2015 року депортацію кримськотатарського народу з Криму у 1944 році визнано геноцидом кримськотатарського народу.

8 травня 2024 року Верховна Рада України, у зв'язку з 80-ми роковинами геноциду кримськотатарського народу 1944 року та вшануванням Дня пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу, схвалила Звернення, у якому закликала уряди та парламенти іноземних держав, міжнародні організації та парламентські асамблеї визнати депортацію з Криму кримських татар у 1944 році актом геноциду кримськотатарського народу і долучитися 18 травня до вшанування пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу.

«Пам'ять про жертв геноциду кримськотатарського народу, скоєнню якого цього року виповнюється 80 років, буде вшановуватися в Україні та в багатьох інших країнах, де живуть кримські татари.

І лише на власній землі, в Криму, який вже 10 років захоплений російськими варварами, кримські татари не зможуть, згідно зі своїми звичаями та традиціями, вшанувати пам'ять про своїх близьких та рідних, які загинули внаслідок геноциду 1944 року», — зазначив Чубаров.

Депортація кримських татар (крим. Qırımtatar halqınıñ sürgünligi, частіше — Sürgün) — геноцид, складовою частиною якого було насильницьке виселення кримськотатарського народу з його історичної батьківщини — з Криму, здійснене упродовж 18–21 травня 1944 року, а прибуття ешелонів закінчилося 4 червня 1944-го; один зі злочинів радянського тоталітарного режиму. Етнічну чистку здійснено відомством держбезпеки СРСР за наказом Йосипа Сталіна і постановою Державного комітету оборони СРСР від 11 травня 1944 року. Усього, згідно з офіційними даними, у віддалені регіони Радянського Союзу — від північного Передуралля до республік Середньої Азії — було депортовано 191 044 кримських татар, а за даними самоперепису, проведеного Національним рухом кримських татар, — 423 100. Під час виселення і в перші роки після нього загинуло від 27 %, згідно з офіційними даними НКВС, до 46,2 % депортованих або від третини до приблизно половини народу.

18 травня 1944 року — день початку депортації, коли жінок, дітей, інвалідів війни та людей похилого віку зігнали до товарних вагонів та уцент заповнивши їх переселенцями, відправили за кілька тисяч кілометрів від рідної домівки, — є днем трауру (крим. Matem küni) в історії кримськотатарського народу і днем пам'яті в Україні. Сталін прагнув знищити всі сліди присутності кримських татар, заборонив етнонім кримські татари, і більше ніж 40 років у переписах

населення СРСР (1959, 1970, 1979 років) згадки про кримських татар були заборонені .

Офіційною «причиною» депортації стало огульне звинувачення всього кримськотатарського народу в нібито масовому співробітництві з нацистською Німеччиною під час Другої світової війни, тому дії сталінської влади щодо насильницького виселення кримських татар із Криму були цілком злочинними, адже жоден народ, за всіма міжнародно-правовими нормами, не може і не повинен бути відповідальним та підлягати покаранню за дії, скоєні окремими його представниками .

Після депортації почалося перейменування кримськотатарських назв сіл, районів, міст: всього перейменовано близько 1300 населених пунктів Криму (приблизно 90 % від усіх топонімів). 1945 року скасовано національно-територіальну автономію кримських татар — Кримську АРСР, а на її місці утворено Кримську область, куди почалося масове організоване переселення слов'янського населення (в основному з РРФСР: Воронежської, Курської, Орловської і Білгородської областей).

Новий радянський керівник Микита Хрущов узяв курс на десталінізацію. Однак вона не торкнулася кримських татар, оскільки директива, яка забороняла їхнє повернення, скасована не була. Кримські татари, на відміну від інших депортованих народів, були вимушені залишатися в Центральній Азії упродовж кількох десятиліть. Почався потужний національний рух кримських татар за повернення до Криму, підтриманий радянськими дисидентами і за кордоном, саме тому 1989 року Верховна Рада СРСР засудила депортацію і визнала її незаконною та злочинною; 14 листопада того ж року регіональний парламент Криму прийняв аналогічне рішення .

З 1989 року почалось масове повернення кримських татар до батьківщини, при цьому радянська влада ніяк не допомагала їхньому поверненню, не давала компенсацій за землі, які вони втратили. Російська Федерація як держава — правонаступник СРСР також не відшкодувала депортованим збитки за втрачене майно і не провела судових процесів над особами, відповідальними за насильницьке переселення або причетними до нього.

Закон РРФСР від 26 квітня 1991 року «Про реабілітацію репресованих народів» визнав депортації народів у СРСР актом геноциду. Стаття 4 цього закону проголосила, що агітація, яка перешкоджає реабілітації репресованих народів, що зазнали наклепницьких нападок, не допускається, а осіб, які вчиняють такі дії, мають притягувати до відповідальності. 12 листопада 2015 року Верховна Рада України визнала депортацію геноцидом і проголосила 18 травня Днем пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу. 9 травня 2019 року Латвія, 6 червня 2019 року Литва і 10 червня 2019 року Канада визнали депортацію кримських татар геноцидом .

Кримські татари, разом з малочисельними кримчаками та караїмами, є корінним народом Кримського півострова.

Все назване нижче є лише приводами для депортації, які шукала радянська влада. Справжня та єдина мета цього — етноцид і етнічна чистка Криму, кульмінація, як вказує радянська дисидентка та історикиня Людмила Алексєєва, багатовікової послідовної колоніальної політики Росії щодо кримських татар. Науковець Вальтер Коларц[en], наприклад, стверджує, що депортація та спроба ліквідації кримських татар як етносу в 1944 році була лише кінцевим актом багатовікового процесу російської колонізації Криму, який розпочався в 1783 році. Російський вчений, доктор історичних наук Валерій Возгрін також вважає, що ніяких об'єктивних причин депортації кримських татар не існувало. Як пише Возгрін, було вирішено раз і назавжди русифікувати, а точніше детатаризувати Крим, повністю прибрати з нього корінне населення, щоб з успіхом в абсолютно новому суспільстві, що складалося з прибулих на півострів переселенців з усього СРСР і особливо з південної Росії, яких піддавали серйозній пропаганді, створити модель «ідеального радянського суспільства», про яку мріяв Сталін. Кримські татари не підходили під ці мірки, у них було занадто багато культури, повністю пов'язаної з Кримом, тому вони «заважали» в реалізації цих планів.

Звинувачення в колабораціонізмі

Попри те, що представники кримськотатарського народу воювали в лавах Червоної армії і брали активну участь у партизанському русі, підставою для депортації стало звинувачення всіх кримських татар в співпраці з Третім Рейхом. У Постанові Державного комітету оборони СРСР № ГОКО-5859 від 11 травня 1944 року про виселення кримських татар було зазначено, що депортацію проводять нібито тому, що:

Кримських татар, що воювали в частинах Червоної армії, після демобілізації також депортували. Усього за 1945—1946 роки в місця депортації було заслано офіційно 8995 кримських татар — ветеранів війни, зокрема 524 офіцерів і 1392 сержантів. 1952 року (після голоду 1945 року) тільки в Узбекистані налічувалося, за даними НКВС, 6057 учасників війни, багато з яких мали високі урядові нагороди.

Попри те, що вони не жили в окупації і не могли брати участь у колабораціоністських формуваннях, депортували також кримських татар, які евакуювалися з Криму до приходу німецьких військ і встигли повернутися з

евакуації за квітень-травень 1944 року. Зокрема, депортовано всіх евакуйованих кримських татар — керівників та працівників Кримського обкому ВКП (б) (на чолі з першим секретарем) і Раднаркому Кримської АРСР. Це пояснено тим, що на новому місці потрібні керівні працівники (з партії їх не виключили).

Фальсифікація інформації в пропаганді

Внесок кримських татар в участь у війні на боці Радянського Союзу спеціально применшувався радянськими істориками, хоча кримські татари як приєднувалися до партизанських загонів, що билися в кримських лісах, так і воювали в лавах Червоної Армії на фронті. Згідно з офіційними джерелами, 20 тисяч кримських татар воювало в лавах Червоної Армії, а згідно з неофіційними кримськотатарськими, — понад 50 тисяч.

У радянських джерелах стверджується про нібито «поголовну» співпрацю кримських татар — 20 000 осіб. Ці «дані» спростовуються аналізом змісту нагородних листів, який показує, що з 1941 по 1945 роки 21 військовослужбовець з-поміж кримських татар був 25 разів представлений до звання Герой Радянського Союзу. З них 4 людини були представлені по два рази. До звання двічі Героя Радянського Союзу був представлений і відзначений один — кримськотатарський льотчик-ас Амет-Хан Султан. Серед мешканців Криму інших національностей двічі представлених до звання Герой Радянського Союзу немає, як і немає представлених і нагороджених цим званням. Підполковник Абілов Фетіслям і майор Джафер Осман Топчі під час війни по два рази представлялися до звання Герой Радянського Союзу, проте жодного разу не удостоїлися цього звання. Справедливість щодо Абілова Фетісляма відновлено тільки 1990 року — після визнання депортації кримських татар злочином: він був удостоєний звання Герой Радянського Союзу.

Слід також врахувати, що із загального числа призваних на фронт з Кримської АРСР, кримські татари офіційно становили лише 15 %. З 25 документально підтверджених представлень кримських татар до звання Героя у 18 випадках (75 %) вищу нагороду замінили орденом.

«Неблагодійність»

Серед можливих приводів для депортації називається також недовіра до народів, що населяли прикордонні райони СРСР з Туреччиною, Іраном тощо.

Уявлення про «неблагодійні» народи входять до робіт фахівців із військової статистики кінця XIX століття В. А. Золотарьова, А. Макшеева і Н. Обручева. Згідно з їхніми уявленнями, благодійним вважалось слов'янське населення країни, а неблагодійним — народи окраїн Росії. Іноземне

громадянство, національна чи релігійна близькість до країни, з якою Росія перебувала в стані війни, також вважалися ознаками неблагонадійності. Ще одним критерієм вважалися імовірні перешкоди на шляху колонізації Росією нових земель.

Політика НКВС

Дослідник Д. М. Едієв пропонує свою версію приводів. По-перше, у військово-політичному керівництві змінилися уявлення про неблагонадійність за національною ознакою. По-друге, був накопичений досвід етнічних чисток у ході проведення превентивних заходів зі зміцнення прикордонних і прифронтових районів. У ході перших депортацій був створений і укріплений прецедент у свідомості людей і політичному інструментарії радянської влади. Була створена державна машина депортацій і обкатаний сценарій її роботи. Під час депортації німців у серпні 1941 року в структурі НКВС був створений відділ спецпоселень.

Перші проведення депортацій ініціювалися військовими, а НКВС виступав у ролі виконавця цих акцій. У депортаціях же 1943—1944 років НКВС виступав як ініціатор, виконавець і обвинувач, фабрикуючи «докази» провини репресованих народів.

На думку Едієва, депортації починалися як акції зачистки від «чужих» інонаціональностей (західних і східних), а закінчилися переслідуванням «своїх» народів в інтересах окремих людей і відомств.

Спорожніле кримськотатарське село Ускют, 1945

Нібито через співпрацю з державами Осі під час Другої світової війни радянський уряд поклав колективну провину і покарання на десять національностей, серед яких кримські татари. Значна частина представників народів була депортована у віддалені райони Центральної Азії та Сибіру. Ще, згідно тільки з офіційними радянськими даними, десятки тисяч кримських татар були розкидані в різних регіонах РРФСР: Марійська АРСР (нині Республіка Марій Ел, РФ) — 8,3 тисячі осіб, Молотовська область (нині Пермський край) — понад 10 тисяч, Горьковська область (нині Нижньогородська область) — 5,5 тисячі, Свердловська область — 3,8 тисячі, Іванівська область — 2,7 тисячі, Ярославська область — понад 1 тисячу осіб.

«Нам сказали, що нас виселяють і дають нам 15 хвилин на збори. Нас помістили у вагони — було по 60 осіб у кожному, ніхто не знав, куди нас везуть. Розстріляти? Повісити? Сльози і паніка охоплювали нас». — Саїд, якого депортували разом із сім'єю з Євпаторії, коли йому було 10 років

10 травня 1944 року Лаврентій Берія рекомендував Сталіну депортувати кримських татар із прикордонних регіонів через їхні «зрадницькі дії». Сталін видав наказ ДКО № 5859-сс, який передбачав насильницьке виселення кримських татар. Депортацію провели за три дні, 18—20 травня 1944 року, у ході яких агенти НКВС ходили від хати до хати, збираючи кримських татар під дулами автоматів і змушуючи їх увійти в забиті вагони для перевезення худоби, які перевезуть їх майже за 3200 км, до віддалених місць Узбецької РСР. Кримським татарам дозволялося перевозити до 500 кг свого майна на сім'ю. До 8:00 першого дня НКВС вже завантажило 90 000 кримських татар, розподіливши їх у 25 поїздів. Наступного дня ще 136 412 особи посаджено в залізничні вагони. Вони їхали в переповнених вагонах протягом декількох тижнів і страждали від нестачі продовольства і води. За підрахунками якнайменше 228 392 людей депортовано з Криму, з яких принаймні 191 044 були кримськими татарами, у складі 47 000 сімей. Оскільки 7 889 людей загинули під час тривалого перевезення в закритих вагонах, НКВС зареєстрував 183 155 кримських татар, які приїхали до місця призначення в Центральній Азії. Більшість осіб були зібрані із сільської місцевості. Тільки 18 983 засланців були вихідцями кримських міст.

Операція з депортації почалася рано-вранці 18 травня 1944 року і закінчилася о 16:00 20 травня. Для її проведення було залучено війська НКВС кількістю понад 32 тисячі осіб. Депортованим відводили від декількох хвилин до півгодини на збори, після чого їх на вантажівках транспортували до залізничних станцій. Звідти ешелони з ними відправляли до місць заслання. За спогадами очевидців, тих, хто чинив опір або не міг іти, часто розстрілювали на місці. У дорозі засланців годували рідко і часто солоною їжею, після якої хотілося пити. У деяких ешелонах засланці отримали їжу вперше і востаннє на другому тижні шляху. Померлих ховали нашвидкуруч поруч із залізничним полотном або залишали, не ховаючи. Деякі подробиці того, як проходила депортація, стали відомі згодом, коли учасники тієї драми отримали можливість висловитися з цього приводу публічно.

Тип вагону-«теплушки», у якому везли кримських татар

«Народилася в 1932 році в селі К'оз Судакського району. Коли я закінчила 3 класи, почалася війна, продовжити навчання мені так і не довелося.

Коли почалася депортація, батька з нами не було, він воював на фронті. Маму і нас — шестеро дітей солдати викинули з будинку, ми так і не встигли нічого із собою взяти.

Голодні та роздягнені ми дісталися в Узбекистан, в колгосп «Назарбай» Бекабадського району. Дали нам маленький будиночок, де дах був нарівні з землею. Ми ледве вмістилися туди зі своєю сім'єю. У 1944 році першим помер братик Решат, наступного року сестричка Мевіде. Мама день і ніч плакала і після смерті сестри прожила 3 дні. Наступного дня після смерті мами зайшов сусід Абдулла аг'а і передав страшну новину про те, що помер брат. У брата одна нога і одна рука були підвернуті, очі і рот кишіли мурахами. Я спробувала випрямити йому руку і ногу, але вони застигли. Взяла ганчірку й витерла його очі і рот. Потім нагріла води, і пішла до однієї старенької з проханням обмити тіло брата. Але вона мені сказала, що хлопчиків обмивають чоловіки і відправила до дідуса Джеббару. Я пішла до нього, а коли повернулася додому, виявилось, що нас чекає машина — мене і двох сестричок відвезли до лікарні. Того вечора померла ще одна моя сестра. Через два дні померла друга. Я залишилася зовсім одна.

Я так і поневірялася по домівках, випрошуючи милостиню. Якось сусіди пошкодували мене і пішли зі мною на базар, щоб поміняти на продукти речі, що залишилися. Мене залишили біля входу, я лежу на землі, піднятися сил немає. Хтось вигукнув моє ім'я — я ледве відкрила очі — це мій родич запитує «що ти тут робиш?». Я все розповіла, він звалив мене на спину і поніс до себе додому. Так мене врятували від смерті.

Пізніше мене розшукав батько, коли повернувся з фронту. Він ішов, покинувши вдома дружину і шестеро дітей, а залишилася у нього одна я.

Мама померла в 34 роки, старшому братові було 16 років.

Ці страшні роки хіба можна описати і розповісти? Я їх буду пам'ятати до кінця свого життя». — Зі спогадів кримської татарки Феріде Меджитової, яку депортували з Криму у віці 11 років.

Зі спогадів тих, хто пережив депортацію:

Вранці замість привітання добірна лайка і запитання: трупи є? Люди за померлих чіпляються, плачуть, не віддають. Солдати тіла дорослих викидають у двері, дітей — у вікно...

Медичного обслуговування не було. Померлих виносили з вагона і залишали на станції, не даючи ховати.

Про медичне обслуговування й мови не могло бути. Люди пили воду з водойм і звідти ж брали про запас. Воду кип'ятити можливості не було. Люди почали хворіти дизентерією, черевним тифом, малярією, коростою, воші мучили всіх. Було спекотно, постійно мучила спрага. Померлих залишали на роз'їздах, ніхто їх не ховав.

Через кілька днів шляху з нашого вагона винесли померлих: стареньку і маленького хлопчика. Поїзд зупинявся на маленьких полустанках, щоб залишити померлих. ... Ховати не давали.

У телеграмі НКВС на ім'я Сталіна йшлося про те, що було виселено 183 155 осіб (не враховуючи солдатів армії, яких було відправлено на спецпоселення після демобілізації 1945 року). За офіційними даними, у дорозі загинула 191 людина. Останній поїзд було розвантажено 8 червня 1944 року. Більшу частину було депортовано до Узбекистану (151 136 осіб) та прилеглі райони Казахстану (4 286 осіб) і Таджикистану, невеликі групи було відправлено в Марійську АРСР (8 597 осіб), на Південний Урал і в Костромську область.

4 липня 1944 року НКВС офіційно поінформував Сталіна про те, що переселення завершено. Однак незабаром після цієї доповіді НКВС з'ясував, що один зі своїх підрозділів забув депортувати людей з Арабатської стрілки. Замість того, щоб готувати додатковий трансферт у поїздах, НКВС завантажив сотні кримських татар на старий човен, доправив його до середини Азовського моря і потопив корабель, втопивши всіх людей у ньому 20 липня. Тих, хто не тонув, добито кулеметами.

Кримськотатарський хлопчик, депортований з Криму за «зраду Радянського Союзу» — «співпрацю з німцями», у місці спецпоселення. 1944, Красновішерськ, Молотовська область.

Офіційно жодного кримського татарина не залишилося в Криму. Депортація охопила кожную людину кримськотатарського походження, включаючи дітей, жінок, людей похилого віку і навіть тих, хто були членами комуністичної партії або служив у Червоній армії. У березні 1949 року загалом 8 995 колишніх військовослужбовців Червоної армії кримськотатарського походження були зареєстровані в спеціальних поселеннях[en] Серед цих ветеранів було 534 офіцери, 1392 сержанти і 7079 солдатів. Там були також 742 члени КПРС і 1225 членів ВЛКСМ. За словами одного з російських свідків депортації, деякі люди все ще воювали на Східному фронті, але їх чекала депортація наприкінці війни. Це було особливо принизливо для героїв війни; Ільяс Аблаєв, наприклад, воював на різних фронтах під час війни і служив у Червоній армії до травня 1947 року — тільки для того, щоб потім жити у вигнанні в регіоні Ташкента.

Під час цього масового виселення радянська влада конфіскувала близько 80 000 будинків, 500 000 голів корів, 360 000 соток землі і 40 000 тонн сільськогосподарської продукції, які залишилися після кримських татар. Крім того, всі кримські татари були звільнені з Червоної армії. Крім 191 000 депортованих кримців, радянська влада вигнала з півострова 9620 вірмен, 12 420 болгар і 15 040 греків. Усіх їх колективно затаврували зрадниками і вважали за громадян другого сорту протягом багатьох десятиліть в СРСР. Серед депортованих були і 283 особи інших національностей: італійці, румуни, караїми, курди, чехи, угорці і хорвати, що також вказує на те, що в Криму була проведена етнічна чистка. 1947 і 1948 років місцеве МВС депортувало з Криму ще 2 012 ветеранів-репатріантів із кримських татар.

151 136 кримських татар були депортовані в Узбекиську РСР, 8 597 — у Марійську АРСР і 4286 — до Казахської РСР; а ще 29 846 направлені в різні віддалені регіони РРФСР. Коли кримські татари прибули на місце призначення в Узбекиській РСР, їх зустріли ворожі місцеві жителі, які кидали в них каміння, навіть у їхніх дітей, оскільки чули, що кримські татари були «зрадниками» і «фашистськими пособниками». Узбеки не хотіли стати «смітником зрадницьких націй». У найближчі роки зареєстровано кілька нападів на кримських татар, деякі з яких були смертельними.

Масову депортацію кримських татар організував Лаврентій Берія, шеф Радянської таємної поліції НКВС, і його підлеглі Богдан Кобулов, Іван Серов, Борис Обручников, Михайло Свинелупов, Аркадій Аполлонов. Польові операції провели: заступник начальника ГУЛАГу Георгій Добринін, полковник держбезпеки Григорій Бежанов, генерал-майор Іван Піяшев, комісар державної безпеки Сергій Кльопов, генерал-лейтенант Іван Шередега, підполковник державної безпеки Борис Текаєв і двоє місцевих лідерів — глава НКДБ Криму Петро Фокін і генерал-лейтенант Василь Сергієнко. Для виконання цієї депортації НКВС забезпечило 5000 озброєних агентів, і НКДБ виділив ще 20 000 озброєних осіб, разом із кількома тисячами солдатів регулярних військ. Дві сталінські директиви від травня 1944 року показують, що кожен аспект радянської влади, від фінансування до транзиту, був залучений у виконанні операції.

30 червня 1945 року Кримську АРСР скасовано і приєднано до Російської РФСР.

Радянська пропаганда намагалася приховати переміщення населення, стверджуючи, що кримські татари нібито «добровільно переселилися в Середню Азію». По суті, Крим зазнав етнічної чистки. Після цього термін «кримські татари» був вилучений із російсько-радянського лексикону і всі кримськотатарські топоніми (назви міст, сіл і гір) у Криму були змінені на російські назви на всіх мапах. Мусульманські кладовища та релігійні об'єкти в Криму були зруйновані або перетворені на світські місця. Під час сталінського

правління нікому не дозволялося згадувати, що цей народ колись існував у СРСР. Це зайшло так далеко, що багатьом людям навіть заборонили називати себе кримськими татарами під час радянських переписів 1959, 1970 і 1979 років. Вони могли тільки називати себе «татарами». Лише під час Всесоюзного перепису 1989 року цю заборону знято.

Наслідки

Загальна смертність унаслідок депортації кримських татар досі залишається предметом суперечок, почасти тому, що НКВС тримали неповні звіти про смертність серед переселених народів. Як і інші депортовані народи, кримських татар помістили під режим спецпоселення. Багато депортованих повинні були виконувати примусову працю: у їх завдання входила робота у вугільних шахтах і будівельних батальйонах під наглядом НКВС. Дезертирство каралося стратою. Спецпереселенцям часто доводилося працювати по одинадцять-дванадцять годин на добу без вихідних. Попри цю важку фізичну працю, кримським татарам видавали лише по 200—400 грамів хліба на день. Житлових приміщень було недостатньо; деякі з депортованих були вимушені жити в землянках, де «не було ні дверей, ні вікон, нічого, тільки очерет» на підлозі, щоб спати.

Смертність депортованих кримських татар, згідно з документами НКВС

Травень 1944 р. — 1 січня 1945 р. — 13592 осіб

1 січня 1945 р. — 1 січня 1946 р. — 13183 осіб

«Нас змушували лагодити на власні особисті укриття. Ми працювали і голодували. Деякі були настільки знесилені від голоду, що не могли стояти на ногах.... Наші чоловіки були на фронті й не було кому ховати мерців. Часом тіла лежали серед нас упродовж кількох днів.... Деякі кримськотатарські діти викопували малі могили і хоронили нещасних малих». — Кримськотатарська жінка описує умови в місцях депортації

Висока смертність тривала протягом кількох років у вигнанні через недоїдання, трудову експлуатацію, хвороби, відсутність медичної допомоги і впливу суворого пустельного клімату Узбекистану. Засланців часто направляли на найважчі будівельні майданчики. Узбецькі медичні установи були переповнені кримськими татарами, які були схильні до місцевих азійських захворювань, відсутніх на Кримському півострові, де вода була чистішою, зокрема до жовтої лихоманки, дистрофії, малярії та кишкових хвороб. Рівень смертності був найвищим упродовж перших п'яти років. 1949 року радянська влада поррахувала населення депортованих етнічних груп, які жили в спеціальних поселеннях. Згідно з їхніми даними, було 44 887 надлишкових смертей за ці п'ять років, 19,6 % від загальної чисельності. Інші джерела дають число 44 125 смертей за цей час. Знадобилося п'ять років, щоби кількість

народжень серед депортованих людей почала перевершувати число смертей. Радянські архіви свідчать, що в період між травнем 1944 року і січнем 1945 року загалом 13 592 кримських татар загинули у вигнанні, близько 7 % від усього населення. Майже половину всіх смертей (6096) становили діти віком до 16 років; інші 4525 — дорослі жінки і 2562 — дорослі чоловіки. Упродовж 1945 року померло ще 13 183 особи. Таким чином, до кінця грудня 1945 року щонайменше 27 000 кримських татар уже померли у вигнанні. Одна кримська татарка, що жила неподалік від Ташкента, згадувала так про події 1944 року:

За оцінками кримських татар, показники смертності були значно вищими і становили 46 % від населення, що жило у вигнанні. В 1968 році, коли Леонід Брежнєв очолював СРСР, кримськотатарських активістів переслідували за апелювання до цих високих цифр під приводом, що це «наклеп на СРСР». Для того щоб показати, що кримські татари перебільшують, КДБ опублікував цифри, які свідчать про те, що «лише» 22 %, тобто більш ніж кожен п'ятий цього народу помер. За оцінками Ганнібала Тревеса загалом 40 000—80 000 кримських татар померли у вигнанні. Дж. Отто Поль наводить дані Майкла Рівкіна щодо не менш як 42 000 кримських татар, які загинули між 1944 і 1951 роками, а це означає, що близько 20 % населення загинуло внаслідок радянської політики. Поль описав це як «один із найгірших випадків етнічно мотивованих масових вбивств ХХ століття». Кримський Державний комітет підрахував, що 45 000 кримських татар загинули в період між 1944 і 1948 роками. Офіційний звіт НКВС підрахував, що 27 % народу померли.

Значна кількість переселенців, виснажених трьома роками життя в німецькій окупації, загинула в місцях висилки від голоду і хвороб в 1944—1945 роках. Оцінки кількості загиблих у цей період дуже різняться: від 15—25 % за оцінками різних радянських офіційних органів, до 46 % за оцінками активістів кримськотатарського руху, які збирали відомості про загиблих в 1960-ті роки. Таким чином, за даними ОСП УзРСР, лише «за 6 місяців 1944 року, тобто з моменту прибуття в УзРСР і до кінця року, померло 16 052 особи (10,6 %)». Протягом 12 років до 1956 року кримські татари мали статус спецпереселенців, що означав різні обмеження в правах, зокрема заборону на самовільний (без письмового дозволу спецкомендатури) перетин кордону спецпоселення і кримінальне покарання за його порушення. Відомі численні випадки, коли людей засуджували до багаторічних (до 25 років) термінів таборів за те, що вони відвідували родичів у сусідніх селищах, територія яких належала до іншого спецпоселення.

Ліквідація автономії. Зміна назв населених пунктів

Докладніше: Перейменовані населені пункти Криму, Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка та Мубарекська зона.

Відразу ж після депортації, 30 червня 1945 року, була ліквідована за непотрібністю Кримська АРСР — національно-територіальна автономія кримських татар в Криму. На її місці була утворена звичайна область.

У новому утворенні нічого не повинно було нагадувати про його колишніх жителів, тому відразу після депортації у Криму трьома указами від 1944, 1945 і 1948 років було перейменовано всі (за винятком Бахчисарая, Джанкоя, Ішуні, Саків та Судака) поселення, назви яких мали кримськотатарське походження (близько 1000 топонімів або понад 90 % від загальної чисельності поселень Криму). Ще одна хвиля з перейменування міст і географічних об'єктів була запланована на 1953 (так, гору Ай-Петрі планували перейменувати в «Петрови скелі», Демерджи — в «Обвальне», Роман-Кош — в «Високу», а Шайтан-Мердвен[гу] — в «Лисиціну гору». Річка Салгир повинна була стати «Кримкою», водоспад Джур-Джур — «Шумним»; схожа доля спіткала й інші гори, затоки, миси і озера) — завадила смерть Сталіна, кампанія була згорнута.

Спотворення історії Криму

«Радянським історикам, які вивчають минуле Криму і Причорномор'я, необхідно переглянути свої погляди і методи роботи під кутом зору сталінських праць». — Борис Рибakov, 1952.

Відразу ж після депортації кримських татар був розгорнутий процес по спотворенню історії Криму. Основні радянські історики, які були включені в процес переписування історії Криму, — Надінський, Павленко, Шульц, Веймарн і ще декілька. Партія, яка бажала виправдати не тільки депортацію 1944 року, а й анексію 1783 вимагала проводити всі дослідження з історії Криму «в нерозривній єдності з історією всіх радянських народів, перш за все великого російського народу». Іншими словами, кожен історик у будь-якому дослідженні повинен був доводити, що Крим є «історичною батьківщиною» російського народу. А оскільки матеріальних доказів цьому практично не було, вченим доводилося всіяко винаходити «докази».

Пропаганда

Радянські партійні чиновники в Криму вселяли слов'янському населенню Криму татарофобські настрої, зображуючи кримських татар як «зрадників», «буржуазію» або «контрреволюціонерів» і розповідаючи новим мешканцям Криму, що кримські татари були «монголами», які не мають ніякого історичного зв'язку з Кримським півостровом (незважаючи на їх грецькі, італійські, половецькі, готські та інші корені та на той факт, що вони утворилися як народ у Криму). Конференція 1948 року в Криму була присвячена пропаганді та поширенню антикримськотатарських настроїв. Офіційна ідеологія десятиліттями формувала у свідомості мешканців Криму «образ ворога» — кримського татарина.

Ліквідація системи освіти кримськотатарською

Після депортації кримських татар також була повністю ліквідована система освіти мовою цього народу. До 1944 року в Кримській АРСР функціонувала 371 кримськотатарська школа. Підготовку педагогічних кадрів вели Сімферопольський педагогічний інститут, Ялтинський татарський педагогічний технікум, Бахчисарайська Вчительська Татарська школа. Після депортації всі ці заклади було ліквідовано. Діти кримських татар на засланні були позбавлені шкіл рідною мовою, народ не мав у місцях заслання жодних інститутів національної культури, не мав преси своєю мовою. У Криму після депортації його споконвічних насельників — кримських татар — були знищені пам'ятники їх матеріальної і духовної культури. Були спалені всі газети, журнали і книги кримськотатарською мовою, навіть твори «класиків марксизму».

Після повернення кримських татар система освіти кримськотатарською мовою не була відновлена. Так, за офіційними даними, у 2012/2013 навчальному році в середніх загальноосвітніх школах АР Крим освіту кримськотатарською мовою отримували тільки 3,11 % учнів, хоча питома вага учнів—кримських татар у загальній чисельності школярів становила 19,4 %. Ще гіршою ситуація стала після анексії Криму Росією: за даними на 2015/2016 навчальний рік, освіту кримськотатарською здобувало тільки 2,76 % учнів. На цей час в Криму діє тільки 15 шкіл з кримськотатарською мовою навчання (для порівняння — 371 школа в 1944 році), при цьому поширена практика відкриття в школах з кримськотатарською мовою навчання перших класів з навчанням російською мовою, а також адміністративного тиску на батьків з метою переконати їх переводити своїх дітей після отримання початкової освіти в російськомовні класи; в 1997 році була затверджена програма, відповідно до якої передбачалося відкриття в 1997—2006 роках 40 шкіл з кримськотатарською мовою навчання, але вона так і залишилася не реалізована.

Культурні втрати

Колеч-Мечеть — одна з найстаріших мечетей Криму, була зруйнована після депортації кримських татар

«...Я за образом і по запаху визначив, що це була звичайна брудна вбиральня, забруднена зовні нітрохи не менше, ніж усередині. Тут же кинулися в очі кілька рівних білих каменів, що послужили підставою для сирій цегли, з якої були зліплені стіни.

До свого жаху я відразу помітив на каменях написи, зроблені арабською в'яззю. Більшого потрясіння, ніж я випробував в ці хвилини, не відчував ніколи в житті.

Звичайно ж, це були надмогильні камені від зруйнованого татарського кладовища. У мене перехопило в горлі я не міг ані дихати, ані плакати, ані кричати...» — зі спогадів кримськотатарського вченого Рефата Аппазова, який відвідував Крим в кінці 50-их років.

Депортація також завдала непоправної шкоди кримськотатарській культурі. Крім спалення всіх газет, книг, журналів мовою кримських татар, радянська влада зрівняла із землею всі мусульманські кладовища — надгробки використовувалися в будівництві доріг, будинків. З 1700 мечетей і молитовних будинків у Криму 1944 року, на момент початку репатріації кримських татар не діяла жодна, багато мечетей було зруйновано. Було завдано збитків кримськотатарським гончарній, ювелірній, теслярській, ковальській, шкіряній, кравецькій справам і танцювальному мистецтву, які почали поступово відновлюватися лише після повернення кримських татар.

Пішли під землю багато гірських джерел і здичавіли сади-чаїри. Були загублені традиційні сорти овочів, фруктів, винограду. Постраждала і фауна Криму. Після висилки корінного народу на півострові зникли дві місцеві породи собак — кримський хорт (кримка) і татарська вівчарка. Вони вимерли, оскільки їх розведенням більше ніхто не займався.

Наслідки для кримськотатарської мови

Майже півстолітня дискримінаційна політика, яка проводилася тоталітарним режимом по відношенню до кримських татар, завдала величезної шкоди кримськотатарській мові. Такої, що на даний момент кримськотатарську мову ЮНЕСКО зарахувало до числа мов, що вимирають (*seriously endangered*). Політика радянської влади вплинула на соціальний статус мови: різко і насильно були відсічені всі його соціальні функції, крім однієї. Відомо, що до депортації кримськотатарська мова використовувалася не тільки в побуті, але і в школі — початковій, середній і вищій, на радіо, у діловодстві, юриспруденції, науці, публіцистиці та художній літературі. В умовах заслання та повної заборони кримськотатарської мови вона почала виконувати тільки одну функцію — побутове спілкування.

Виконуючи тільки одну роль — спілкування в сім'ї, мова бідніє і вироджується. З мови випадають специфічні терміни, граматичні конструкції, властиві книжковій мові, цілі пласти лексики, які не використовуються для побутового спілкування. Саме це сталося з кримськотатарською в роки заслання. Освіта кримськотатарською мовою була повністю заборонена. І тільки в 1965 році кримськотатарські діти в Узбекистані отримали можливість вивчати рідну мову, але всього дві академічні години на тиждень. Навіть у

перебудову, в 1986/1987 навчальному році, тільки 5 тисяч кримськотатарських дітей вивчало рідну мову.

В умовах заслання активно і цілеспрямовано формувалася кримськотатарсько-російська двомовність. Такий соціальний статус кримськотатарської мови мав негативні наслідки за двома напрямками: серйозні руйнування в самій системі кримськотатарської мови; зупинення розвитку кримськотатарського мовознавства у зв'язку з тим, що було накладено заборону на наукове осмислення кримськотатарської мови.

Реабілітація

Сталінська влада відмовляла кримським татарам у праві на освіту чи друкування творів рідною мовою. Хоча вони повинні були навчатися російською або узбецькою мовою, але все одно зберегли свою культурну ідентичність недоторканою. 1956 року новий Радянський лідер Микита Хрущов виступив з промовою, у якій він засудив політику Сталіна, зокрема масову депортацію різних національностей. Проте, хоча багатьом народам було дозволено повернутися до себе на батьківщину, три групи були змушені залишатися у вигнанні: російські німці, турки-месхетинці і кримські татари. 1954 року Хрущов дозволив Криму увійти до складу Української РСР, оскільки Крим пов'язаний сушею з Україною, а не з Російської РФСР. 28 квітня 1956 року вийшла директива «Про зняття обмежень на спеціальні поселення кримських татар... переміщених у роки Великої Вітчизняної війни», яка передбачала де-реєстрацію депортованих осіб та їх звільнення від адміністративного нагляду. Проте, залишилося багато інших обмежень і кримським татарам не дозволили повернутися в Крим. Крім того, того ж року Рада Міністрів України заборонила засланим татарам, грекам, німцям, вірменам, болгарам переїжджати навіть у Херсонську, Запорізьку, Миколаївську та Одеську області в складі УРСР. Кримські татари не отримали жодної компенсації за втрачене майно.

Попри процес десталінізації, лише під час перебудови після приходу Михайла Горбачова до влади наприкінці 1980-х років ситуація почала змінюватися. 1987 року кримськотатарські активісти організували акцію протесту в центрі Москви, неподалік від Кремля. Це змусило Горбачова створити комісію, щоб розібратися в цьому питанні. Перший висновок комісії, очолюваної безкомпромісним Андрієм Громіком, було те, що не було «жодних підстав оновлювати автономію та надавати кримським татарам право на повернення», але Горбачов замовив другу комісію, яка рекомендувала оновити автономію для кримських татар. 14 листопада 1989 року заборони на повернення депортованих національностей офіційно визнано недійсними, а Верховна Рада Криму оприлюднила заяву про те, що попередні депортації народів були злочинною діяльністю. Це проклало шлях для 260 000 кримських татар повернутися на батьківщину. 1992 року 166,000 інших кримських татар

повернулися до Криму. Російський закон 1991 року «Про реабілітацію репресованих народів[en]» був спрямований на реабілітацію всіх національностей, репресованих у СРСР. Він прийняв заходи, які включали «скасування всіх колишніх законів РРФСР, пов'язаних із незаконною примусовою депортацією» і закликав до «відновлення та повернення культурних та духовних цінностей та архівів, які являють собою спадщину репресованих народів». Стаття 4 цього закону проголосила, що агітація, що перешкоджає реабілітації репресованих народів, що зазнали наклепницьких нападок, не допускається, а особи, які вчиняють такі дії, повинні притягуватися до відповідальності. Однак рецидиви татарофобії ще мали місце.

До 2004 року кримські татари становили 12 % від населення Криму. Попри це, повернення кримських татар не було простим процесом — в 1989 році, коли вони почали масово повертатись, різні російські націоналісти влаштували акції протесту в Криму під гаслом: «татарські зрадники — геть з Криму!» Кілька сутичок між місцевими жителями і кримськими татарами були зареєстровані 1990 року поблизу Ялти, що змусило армію втрутитися, щоб заспокоїти ситуацію. Місцева радянська влада неохоче йшла на допомогу кримськотатарським репатріантам знайти роботу або місце проживання. Поверненці знайшли 517 покинутих кримськотатарських сіл, але бюрократія стояла на зваді їхнім прагненням їх повернути. У 1991 році не менш як 117 кримськотатарських сімей жили в наметах на двох луках поблизу Сімферополя, чекаючи коли влада надасть їм постійне місце проживання. Після розпаду СРСР Крим опинився в складі України, але Київ надав лише обмежену підтримку кримськотатарським поселенцям. Близько 150 000 поверненців отримали громадянство автоматично відповідно до українського закону Про громадянство 1991 року, але 100 000 тих, хто повернувся після того, як країна проголосила незалежність, зіткнулася з низкою перешкод, зокрема дорогим бюрократичним процесом. Оскільки вигнання тривало впродовж майже 50 років, деякі кримські татари вирішили залишитися в Узбекистані, а це призвело до поділу сімей, які вирішили повернутися в Крим. До 2000 року зареєстровано 46,603 звернення біженців, які вимагали шматок землі. Більшість з цих заявок були відхилені. Навколо великих міст, таких як Севастополь, кримським татарам у середньому давали тільки 0,04 гектара землі, яка була поганої якості або непридатна для землеробства.

У грудні 2015 року було відкрито кримінальне провадження проти Йосипа Сталіна і Лаврентії Берії в насильницькому переселенні в 1944 році кримськотатарського народу та представників інших національних груп з території Кримської АРСР. Були направлені запити в Росію на отримання копій відповідних архівних документів щодо депортації кримськотатарського народу та представників інших національностей, але Росія відповіла відмовою. Зокрема, у відповіді з Росії зазначено, що надання такої інформації суперечить інтересам національної безпеки Росії.

Українсько-канадський історик Пітер Дж. Потічний приходиться до висновку, що невдоволення кримських татар своїм життям у вигнанні віддзеркалює ширшу перспективу неросійських етносів СРСР, які почали публічно висловлювати свій гнів щодо несправедливості, яку чинили ідеологи Великої Росії. 1985 року есе українського журналіста Василя Сокола під назвою Ніщо не забуто, ніхто не забутий опубліковано в російському емігрантському журналі «Континент». Часто в саркастичній манері, він накреслив вибірково забутих радянських громадян і етноси, які постраждали під час Другої світової війни, але чий досвід підривав офіційну радянську версію про героїчну перемогу:

«Багато хто переніс тортури гітлерівських концтаборів тільки щоб їх запроторили до сибірського ГУЛАГу. [...] Що ж, насправді, потрібно людині? Не багато. Просто щоб її визнали людиною. Не твариною».

Сокіл навів кримських татар як приклад національностей, яким відмовили в такому визнанні.

Між 1989 і 1994 роками близько чверті мільйона кримських татар повернулися з Центральної Азії в Крим — це сприймалося як символічна перемога в їхніх зусиллях з повернення на рідну землю. Вони повернулися після 45 років вигнання.

Сучасні інтерпретації науковців та істориків класифікують цю масову депортацію цивільних осіб як злочин проти людства, геноцид, культурний геноцид, етнічну чистку, депопуляцію, акт сталінізму або етноциду, тобто навмисного стирання ідентичності і культури нації. Кримські татари називають цю подію «вигнання» (крим. *Sürgünlik*).

Історик Овчаренко вважає, що дії сталінської влади щодо насильницького виселення кримських татар з Криму були цілком злочинними, адже жоден народ за всіма міжнародно-правовими та радянськими нормами не може і не повинен бути відповідальним та підлягати покаранню за дії, скоєні окремими представниками цього народу. Радянські дисиденти Ілля Габай і Петро Григоренко обидва класифікували цю подію як геноцид. 12 грудня 2015 року Верховна Рада України прийняла постанову, якою визнала цю подію геноцидом і запровадила 18 травня «День пам'яті жертв кримськотатарського геноциду».

Вшанування

Щороку 18 травня у світі відзначають пам'ять жертв депортації кримських татар. В Україні з 2014 року цього дня офіційно відзначають День боротьби за права кримськотатарського народу, а з 2016 року — День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу.

У Криму, який наразі є територією, анексованою Росією, щорічно 18 травня відзначається День пам'яті жертв депортації народів Криму. Цього дня

проводяться різні акції присвячені вшануванню пам'яті депортації кримських татар. Наприклад, у центрі Сімферополя щороку проводиться акція «Запали вогонь у своєму серці», але інші траурні заходи, крім офіційних, заборонені, а спроби їх проведення присікаються.

Туреччина

Кожного року 18 травня в Туреччині, де проживає велика діаспора кримських татар, турецька кримськотатарська спільнота організовує пам'ятні мітинги в Стамбулі, Ескішехірі та інших турецьких містах; у заходах беруть участь губернатори та інші високопоставлені чиновники.

Інші країни

У європейських та північноамериканських країнах, зокрема в Німеччині, Чехії, Польщі, США, Канаді та інших проводяться численні, різного рівня траурні заходи, участь у яких беруть представники тамтешніх кримськотатарських діаспор, а також інше населення. У 2019 році до 75 річниці депортації кримських татар в Українському музеї в Нью-Йорку (США) відкрилася виставка «Депортація в особах кримських татар 75 років по тому» з фотографіями свідків трагічних подій 1944 року.

Підготовлено за матеріалами відкритих джерел